

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УЧАСНИКІВ СПРАВИ ЗА ПОХІДНИМ ПОЗОВОМ

GENERAL OVERVIEW OF PARTICIPANTS OF A LEGAL PROCEEDING BROUGHT BY A DERIVATE CLAIM

Челебій-Кравченко Ю.К.,
магістрант юридичного факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню кола осіб, які беруть участь у справах за похідними позовами. На підставі аналізу чинного законодавства України авторкою встановлено, хто, в інтересах кого і проти кого може подавати такі позови, та виявлено окремі недоліки у правовому регулюванні досліджуваного питання і запропоновано шляхи їхнього усунення.

Ключові слова: похідний позов, непрямий позов, учасник справи, юридична особа, учасник юридичної особи, посадова особа юридичної особи.

Статья посвящена исследованию круга лиц, участвующих в делах по производным искам. На основании анализа действующего законодательства Украины автором установлено, кто, в интересах кого и против кого может подавать такие иски, выявлены отдельные недостатки в правовом регулировании изучаемого вопроса и предложены пути их устранения.

Ключевые слова: производный иск, косвенный иск, участник дела, юридическое лицо, участник юридического лица, должностное лицо юридического лица.

The article aims to provide general overview of participants of legal proceedings brought by corporate derivate claims. This issue seems to be of a great research interest as restated Commercial Procedure Code of Ukraine became effective on 15 December 2017 and corporate legislation was significantly amended recently. On the basis of the analysis of the effective legislation of Ukraine, the author establishes who may file derivate claims, as well as on behalf of whom and against whom it they may be filed. The article discovers special requirements and criteria to person entitled to bring a derivate claim under Ukrainian legislation and provides their comparison to the respective requirements set out in legislation of other states. Based on such analysis, certain shortcomings in the legal regulation of this issue in Ukraine are indicated and some ways of its improvement are proposed. Moreover, the author analyzes which legal entity may be a beneficiary party under a derivate claim and who may be a defendant in a legal proceeding brought by such claim. In result, it is concluded whether the current model of a corporate derivate claim may be used for legal protection of all legal entities' rights. On the basis of research conducted in this article, the author proposes certain amendments to the current legislation of Ukraine, which may make a corporate derivate claim more efficient tool for protection of legal entities' and their participants' rights.

Key words: derivative suit, indirect action, party to a case, legal entity, participant of a legal entity, official of a legal entity.

З набуттям чинності нової редакції Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) інститут похідного позову в Україні зазнав певного реформування. Це актуалізує дослідження його окремих аспектів, зокрема питання учасників справ за похідним позовом.

Метою даної статті є загальна характеристика учасників справ за похідним позовом, тобто встановлення кола осіб, які можуть подавати та в інтересах яких і до яких може бути поданий похідний позов за чинним законодавством України.

Питання правового статусу учасників справ за похідним позовом досліджували у своїх працях О. М. Вінник, Д. А. Нагоєва, Б. А. Журбін, І. В. Лукач, Л. А. Островська, Ю. Ю. Попов, С. А. Таликін, О. І. Чугунова, В. В. Ярков.

Відповідно до ч. 1 ст. 54 ГПК України, власник (учасник, акціонер) юридичної особи, якому належить 10 і більше відсотків статутного капіталу товариства (крім привілейованих акцій), або частка у власності юридичної особи якого становить 10 і більше відсотків, може подати в інтересах такої юридичної особи позов про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі її посадовою особою [1]. У зазначеній нормі закріплена національна модель визнаної у більшості держав світу концепції корпоративного похідного позову – позову, що подається учасником юридичної особи від імені та в інтересах такої юридичної особи.

З наведеного положення ГПК України можемо зробити висновок, що похідний позов в Україні може бути поданий в інтересах юридичної особи будь-якого виду та організаціїно-правової форми. Такий підхід є новелою чинної редакції ГПК України. Натомість до реформування ГПК України, відповідно до моделі, запровадженої Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» (далі – Закон про захист прав інвесторів), похідний позов міг бути поданий

виключно на захист інтересів господарських товариств [2]. ГПК України закріплює за юридичною особою, в інтересах якої подано похідний позов, процесуальний статус позивача з певними особливостями і обмеженнями у розпорядженні процесуальними правами (ст. 54-55).

Зарубіжний досвід показує, що держави по-різному вирішують питання кола юридичних осіб, учасники яких можуть подавати похідний позов. Наприклад, у Німеччині таке право надано лише акціонерам акціонерних корпорацій (AktienGesellschaft) [3]. Натомість у США, як зазначено у рішенні у справі *Draper Fisher Jurvetson Mgmt. Co. V, LLC v. I-Enterprise Co. LLC*, похідні позови також можуть бути подані членами об'єднань, що не мають статусу юридичної особи, зокрема, товариствами з обмеженою відповідальністю (limited partnership) [4, с. 2]. Представники національної доктрини також по-різному визначають коло осіб, в інтересах яких доцільно подавати похідні позови. Зокрема, О. М. Вінник підтримує наділення правом звертатися з похідним позовом учасників усіх господарських товариств [5, с. 438-439], а С. А. Таликін підтримує думку О. І. Чугунової про недоцільність використання конструкції похідного позову у повному товаристві, яке не передбачає відділення особи учасників від особи товариства [6, с. 68]. На нашу думку, похідний позов може бути використано і для захисту прав повного товариства та його учасників. Адже учасник, який здійснює ведення справ повного товариства, може зловживати та діяти у власних інтересах, отримуючи від цього більшу вигоду, ніж збиток, який він несе у порядку субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями повного товариства. І при цьому звернення до суду з прямим позовом проти такої особи може бути ускладнено через вимогу закону щодо наявності загальної згоди всіх учасників на ведення справ повного товариства та підписання всіма учасниками доручення щодо ведення справ іншим учасником товариства (ч. 1-2 ст. 68 Закону України «Про господарські товариства» [7]). А тому на-

явність альтернативного інструменту захисту прав такого товариства та його учасників у вигляді похідного позову, на нашу думку, є виправданою. Однак, проблемним у такому випадку постає питання особи, до якої може бути поданий похідний позов, про що буде зазначено далі.

Розширення у новій редакції ГПК України кола юридичних осіб, в інтересах яких може подаватися похідний позов, ми у цілому оцінюємо позитивно. Однак, вважаємо, що при цьому необхідно диференціювати вимоги до учасників різних юридичних осіб, які звертаються з похідним позовом. Для цього слід закріпити матеріально-правову частину похідного позову у законодавстві, що регулює діяльність юридичних осіб відповідної організаційно-правової форми.

Звертатися з похідним позовом мають право учасники юридичної особи відповідної організаційно-правової форми, які у провадженні у справі за похідним позовом наділяються самостійним процесуальним статусом так званого «процесуального позивача» – особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 53-54 ГПК України). Слід наголосити, що закон наділяє лише безпосередніх учасників юридичної особи правом звернутися із похідним позовом. Це виключає можливість подання так званих двічі та тричі похідних позовів, коли позов подається особою, що опосередковано володіє часткою у статутному капіталі юридичної особи (є учасником учасника) [8, с. 14-15]. У цьому аспекті варто згадати Постанову Верховного суду України від 1 лютого 2017 року у справі № 910/8438/15-г [9]. Верховний суд України зробив висновок, що особа, яка має істотну участь в юридичній особі у розумінні Закону України № 1702-18 (прямо або опосередковано володіє самостійно чи спільно з іншими особами часткою у розмірі 10% і більше статутного капіталу або прав голосу в юридичній особі [10]) не є суб'єктом корпоративних відносин, а тому справи за його позовами до такої юридичної особи не є корпоративними спорами і не підвідомчі господарському суду. Зазначене підтверджує, що особи, які опосередковано володіють корпоративними правами в юридичній особі, у т.ч. її кінцеві бенефіціарні власники, не прирівнюються у своїх правах до її безпосередніх учасників. Відтак, вони не можуть, серед іншого, подавати похідні позови в її інтересах.

Окремо слід зупинитися на питанні вимог або критеріїв, цenzів, яким мають відповідати учасники юридичних осіб, щоб мати можливість подати похідний позов. Встановлення зазначених вимог необхідно для того, аби запобігти перетворенню похідного позову з інструменту захисту прав юридичної особи та її учасників на інструмент зловживання та тиску на посадових осіб юридичної особи. Так, у практиці США можливість подання похідних позовів породила так звані «strike suits»: особи спеціально придбавали міноритарний пакет акцій компанії виключно для того, щоб надалі подати похідний позов та здійснювати шантаж менеджменту компанії та її мажоритарних акціонерів, з розрахунку, що останні відкупляться від акціонера, аби уникнути судового провадження [11, с. 97].

Світової практиці на сьогодні відомі різні критерії, що висуваються до учасників, які бажають звернутися із похідним позовом. В Європі найпоширенішим є встановлення «майнового цензу» у вигляді мінімальної кількості відсотків статутного капіталу (акцій) юридичної особи, якими має володіти учасник. При цьому конкретні кількісні показники досить сильно варіюються: від 1% у РФ, Німеччині, 5% у Чеській Республіці, Італії, Іспанії, Словаччині до 10% в Австрії, Болгарії, Угорщині, Словенії та Швеції [12, с. 64; 13, с. 14]. В окремих державах вводять вимогу мінімального строку володіння частками у статутному капіталі юридичної особи на момент подання позову. Зокрема, в Японії достатньо володіти однією акцією, але протягом не менш як шести місяців [13, с. 13], що має попередити придбання акцій виключно для подачі

«strike suit». У Німеччині законодавець мінімізував майновий ценз до 1% акцій корпорації, але закріпив вимогу, що учасник має довести, що він придбав акції до того, як дізнався чи міг дізнатися, що товариству було завдано збитків, і передбачив обов'язків досудовий порядок звернення з вимогою до товариства самостійно подати такий позов проти посадової особи [14, с. 48]. Англо-американська модель похідного позову взагалі не встановлює майновий ценз, але передбачає свої особливі вимоги. Наприклад, американська процесуальна доктрина виділяє три вимоги: the contemporaneous ownership requirement (бути акціонером у момент вчинення оскаржуваного правочину (тобто у момент завдання шкоди юридичній особі) або бути власником акцій у результаті їх переходу до позивача-акціонера у силу закону), the «adequate representation» requirement (об'єктивно і неупереджено представляти інтереси всіх акціонерів, як і інтереси самої корпорації), the demand requirement (до подання похідного позову направити претензію раді директорів, щоб рада директорів розглянула факти, викладені у зверненні, і могла прийняти відповідні процесуальні дії від імені корпорації) [14, с. 32-35].

Українське законодавство фактично встановлює єдину вимогу до учасника, що бажає звернутися з похідним позовом: майновий ценз у розмірі 10% статутного капіталу господарського товариства (крім привілейованих акцій) або частки у 10% власності юридичної особи. При цьому, такий критерій є універсальним для учасників будь-яких юридичних осіб. У цілому застосування такого критерію в Україні відповідає європейській практиці запобігання зловживанню похідними позовами.

Разом з тим виникають питання щодо обґрунтованості 10-відсоткового бар'єру, який є одним з найвищих у світі. Особливо у контексті того, що перший проект Закону про захист прав інвесторів передбачав лише 5-відсотковий бар'єр [15]. На нашу думку, оцінювати таке підвищення виключно негативно не можна, а виправданість існуючого цензу слід розглядати у контексті наявної економічно-правової ситуації у державі, наявності/відсутності інших критеріїв та вимог до порядку звернення з похідним позовом, а також із врахуванням окремих аспектів, наведених нижче.

По-перше, вважаємо, що необхідно диференціювати ценз для учасників юридичних осіб різних організаційно-правових форм. У цьому аспекті заслуговує на увагу думка Ю. Ю. Попова. Дослідник вважає, що з огляду на наявний в Україні порядок набуття часток у статутному капіталі різних господарських товариств, ценз необхідний для акціонерів; у той же час частки у статутному капіталі інших господарських товариств не пристосовані до швидкого обороту, а тому такі обмеження для них «видаються зайвими» [16, с. 65]. Ми вважаємо, що повністю знімати бар'єри для учасників інших юридичних осіб не варто. Адже чинне законодавство полегшує порядок набуття у власність часток у статутному капіталі окремих юридичних осіб (наприклад, новий Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» полегшує набуття статусу учасників товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю [17]). До того ж, такі вимоги мають запобігати не лише придбанню акцій для подання «strike suit», але і зловживанням наявних учасників. Однак, можливим є, на нашу думку, послаблення вимог до учасників інших юридичних осіб: ценз для них може бути нижчим, ніж для акціонерів акціонерних товариств, зважаючи на різницю в обігу між акціями та іншими частками у статутному капіталі.

Наступним аспектом, який має бути врахований, є можливість об'єднання учасників для подолання встановленого майнового цензу. Проект Закону про захист прав інвесторів передбачав, що право подати похідний позов мають учасники товариства, яким сукупно належить 10 і більше відсотків статутного капіталу (простих акцій) товариства [18]. Отже, прямо передбачалася можливість

учасників, кожен з яких володіє меншою часткою у статутному капіталі товариства, об'єднатися для задоволення встановленого критерію. Натомість у прийнятому Законі про захист прав інвесторів містилася певна внутрішня суперечливість, що не дозволяла однозначно відповісти на питання наявності такої можливості. Так, ч. 8 ст. 28 ГПК України у попередній редакції дозволяла подати позов «учаснику, якому сукупно належить 10 і більше відсотків статутного капіталу». Тому було незрозуміло: таке право має лише один учасник (вжито «учасник» в однині) чи кілька учасників, що разом володіють 10% (вжито словосполучення «сукупно належить»). ГПК України у новій редакції усунув таку суперечливість, вилучивши з ч. 1 ст. 54 слово «сукупно». Відтак, при буквальному тлумаченні такої норми, учасники будуть позбавлені права об'єднуватися для подолання майнового цензу.

Такий підхід, на нашу думку, значно обмежує міноритарних учасників у можливості подати похідний позов, а також не узгоджується з підходом, застосованим у цілому у корпоративному законодавстві: при встановленні майнового цензу для реалізації учасниками юридичних осіб певних прав значення має саме сукупна кількість їхніх часток у статутному капіталі таких юридичних осіб. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 75 Закону України «Про акціонерні товариства», аудиторська перевірка діяльності акціонерного товариства має бути проведена на вимогу акціонера (акціонерів), який (які) є власником (власниками) більше ніж 10% простих акцій товариства [19]. Тобто суб'єктом корпоративних правовідносин у даних випадках виступає група учасників [20, с. 132]. А тому видається за доцільне надати таке право об'єднуватися учасникам юридичних осіб і для подолання встановленого цензу для звернення з похідним позовом. При цьому зробити це слід шляхом прямої вказівки на те, що такий позов можуть подати «учасники, які сукупно володіють 10% статутного капіталу», щоб не залишати це питання на розсуд суду при тлумаченні відповідної норми. Відповідно до цього має бути детально прописаний і процесуальний механізм реалізації права на подання похідного позову та подальшу участь у провадженні групи учасників юридичної особи. Адже в такому випадку фактично відбувається подання групового позову [20, с. 132], який на сьогодні не визнається процесуальним законодавством України.

У цілому ж, зважаючи на достатньо сприятливу ситуацію в Україні для здійснення «легального шантажу» (на жаль, корпоративне управління та свідомість учасників корпоративних відносин залишаються все ще не на належному рівні), введений 10-відсотковий ценз, з урахуванням зазначених вище змін і доповнень, видається таким, що забезпечить певну стабільність у цій сфері на початку функціонування в Україні інституту похідного позову. Надалі з розвитком даного інституту (у т.ч. через ускладнення вітчизняної моделі похідного позову додатковими елементами) та формуванням установлені судової практики можливим буде зниження цензу. Зокрема, у цьому контексті вважаємо вдалим приклад ФРН, де з метою стимулювання акціонерів до більш активного використання цього захисного механізму ценз було знижено з 10 до 1% акцій [13, с. 14].

За чинним законодавством України похідний позов подається до посадової особи юридичної особи. Згідно з п. 12 ч. 1 ст. 20 ГПК України, такий позов може бути поданий і до посадової особи, повноваження якої припинені. У справі за похідним позовом така посадова особа матиме статус відповідача.

ГПК України оперує загальним поняттям «посадова особа юридичної особи». На сьогодні законодавство не містить єдиного визначення чи вичерпного переліку посадових осіб, які мали б універсальний характер для юридичних осіб всіх організаційно-правових форм. З внесенням змін Законом України про захист прав ін-

весторів до ст. 89 Господарського кодексу України, із неї було вилучено і уніфіковане визначення посадової особи господарського товариства [21]. Вважаємо такий підхід виправданим, адже своєрідність кожної організаційно-правової форми зумовлює особливості у структурі її органів управління та контролю, а відтак переліку їх посадових осіб. Відтак, у кожному конкретному випадку необхідно користуватися спеціальним законодавчим актом, що регулює діяльність юридичних осіб відповідної організаційно-правової форми. Так, у випадку подання позову в інтересах товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю (до набрання чинності Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» 17 червня 2018 року) слід звертатися до ст. 23 Закону України «Про господарські товариства», відповідно до якої посадовими особами органів управління є фізичні особи – голова та члени виконавчого органу, ревізійної комісії, ревізор товариства, а також голова та члени іншого органу товариства, наділені повноваженнями з управління товариством, якщо утворення такого органу передбачено установчими документами товариства [22]. У випадку подання позову в інтересах акціонерного товариства – до п. 15 ч. ст. 2 Закону України «Про акціонерні товариства», який до посадових осіб відносить фізичних осіб – голову та членів наглядової ради, виконавчого органу, ревізійної комісії, ревізора акціонерного товариства, а також голову та членів іншого органу товариства, якщо утворення такого органу передбачено статутом товариства. Відповідно ж до ч. 1 ст. 43 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», посадовими особами є члени виконавчого органу, наглядової ради, а також інші особи, передбачені статутом товариства.

Отже, коло осіб, проти яких може бути подано похідний позов, обмежено колом посадових осіб окремого виду юридичної особи, визначеним законом та статутом конкретної юридичної особи. Однак, якщо для акціонерних товариств та товариств з обмеженою чи додатковою відповідальністю таке коло чітко окреслено, то закони, що регулюють діяльність інших юридичних осіб, наприклад, Закон України «Про кооперацію», лише оперують поняттям «посадові особи», не визначаючи його [23]. Відтак, коло таких осіб може бути визначено лише шляхом тлумачення норм відповідного закону щодо органів управління та контролю юридичної особи та аналізу установчого документа конкретної юридичної особи.

Слід звернути увагу, що згідно з ч. 8 ст. 53 Закону України «Про акціонерні товариства», акціонери та член наглядової ради, який є їхнім представником, несуть солідарну відповідальність за відшкодування збитків, завданих акціонерному товариству таким членом наглядової ради. А відповідно до ч. 10 ст. 39 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», член виконавчого органу та особа, яка ним призначена для тимчасового виконання його обов'язків, несуть солідарну відповідальність перед товариством. Однак, ці норми не можуть бути реалізовані у межах похідного позову, оскільки учасники юридичних осіб не наділені правом подавати похідний позов проти інших учасників або тимчасових виконавців обов'язків посадових осіб.

Так само поза межами похідного позову залишаються особи, які фактично здійснюють управління та/або контроль над юридичною особою, але формально не входять до кола її посадових осіб. Зокрема, О. В. Кологойда відносить до суб'єктів корпоративної відповідальності осіб, які уповноважені давати обов'язкові для товариства вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії (голова та члени комісії з припинення товариства), осіб, що входять до нелегітимних органів управління, «тіньових» директорів [24, с. 8, 10]. І якщо можливість притягнення зазначених осіб до відповідальності у межах прямого по-

зову залишається під питанням, то у межах похідного позову це неможливо з огляду на чітко окреслене коло осіб, проти яких він подається.

Ще складнішим постає питання подання позову в інтересах повного чи командитного товариства, в яких фактично відсутні органи управління та посадові особи. У такому випадку позов мав би подаватися проти учасника, який під час ведення справ товариства завдав йому збитки. Однак така особа формально не може бути відповідачем за похідним позовом, бо не має статусу посадової особи. Відтак, подання похідного позову в інтересах таких товариств є, як ми обґрунтували вище, доцільним, але фактично неможливим. І конструкція похідного позову залишається «мертвою» для цих товариств. На нашу думку, така колізія має бути вирішена або шляхом розширення кола осіб, проти яких може подаватися похідний позов (що дозволить застосовувати цей механізм для притягнення до відповідальності й інших вищенаведених суб'єктів відповідальності), або принаймні шляхом закріплення положення, яке б прирівнювало статус учасників зазначених товариств, що ведуть справи в його інтересах, до посадових осіб юридичних осіб у питаннях, що стосуються їхнього притягнення до відповідальності.

Отже, на підставі вищенаведеного бачимо, що за чинним законодавством України похідний позов може подава-

тися в інтересах юридичної особи будь-якої організаційно-правової форми її учасником, що відповідає єдиному майновому цензу: володіє часткою, що складає не менш як 10% статутного капіталу такої юридичної особи. У цілому ми позитивно оцінюємо встановлення такого критерію для запобігання зловживань з подання похідного позову, але вважаємо за доцільне диференціювати такий ценз залежно від організаційно-правової форми юридичної особи та надати учасникам право об'єднуватися для його подолання. За новою редакцією ГПК України, у справах за похідним позовом юридична особа є позивачем, а її учасник – має статус так званого «процесуального позивача» (особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб).

Похідний позов може подаватися виключно проти посадових осіб (у т.ч. колишніх) юридичних осіб, які мають статус відповідача у таких справах. Це унеможливує подання похідного позову проти інших осіб, які фактично здійснюють управління юридичною особою, але формально не є її посадовими особами, та призводить до неможливості використання конструкції похідного позову у повних та командитних товариствах. Вважаємо, що ця колізія має бути усунута шляхом встановлення можливості подання похідного позову проти учасників зазначених товариств, що завдали їм збитків під час ведення їхніх справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 07.04.2015 № 289-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/289-19>
3. Aktengesetz (German Stock Corporation Act). URL: <http://www.nortonrosefulbright.com/files/german-stock-corporation-act-147035.pdf>
4. Seth Aronson, Sharon L. Tomkins, Ted Hassi & Tristan Sorah-Reyes. Shareholder Derivative Actions: From Cradle to Grave. URL: <http://www.mondaq.com/pdf/clients/87654.pdf>
5. Вінник О. М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах: дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2004. 631 с.
6. Таликін Є. А. Передумови реалізації моделі похідного позову в господарському законодавстві України. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. 2014. Том 2. Випуск 2. С. 64-70.
7. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 № 1576-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>
8. Чугунова Е. И. Производные иски в гражданском и арбитражном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Екатеринбург, 2003. 23 с.
9. Постанова Верховного суду України від 1 лютого 2017 року у справі № 910/8438/15-р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64683611>
10. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>
11. Мальшев П. Косвенные иски акционеров в судебной практике США. Российский юридический журнал. 1996. № 1. С. 95-104.
12. Ковалишин О. Р. Непрямой (похідний) позов як засіб захисту учасників корпоративних відносин. Вісник Академії адвокатури України. 2010. № 1 (17). С. 61-67.
13. Островська Л. А. Непрямі (похідні) позови: міжнародний досвід та законодавство України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.
14. Нагоева Д. А. Производные иски: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.15. М., 2016. 205 с.
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів № 2259 від 27 лютого 2015 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=54219&pf35401=331762>
16. Попов Ю. Похідні (непрямі) позови: іноземний досвід та українські перспективи. Українське комерційне право. 2012. № 12. С. 55-65.
17. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2275-viii>
18. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів № 2259 від 27 лютого 2015 року (текст законопроекту до другого читання від 6 квітня 2015 року). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=54219&pf35401=336766>
19. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-17>
20. Лукач І. В. Господарсько-правове регулювання корпоративних відносин в Україні: теоретичні проблеми: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2016. 474 с.
21. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
22. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>
23. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 року № 1087-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087-15>
24. Кологойда О. В. Суб'єкти корпоративної відповідальності у формі відшкодування збитків. Журнал східноєвропейського права. 2016. № 31. С. 4-14.